

Małgorzata Kurianowicz
Białystok

Ewangeliarz w tradycji cerkiewnosłowiańskiej¹

Słowa kluczowe: Ewangeliarz, tradycja, Kościół prawosławny

Въ началѣ бѣ слово, и слово бѣ къ бг҃у, и бг҃ъ бѣ слово. Сеѣ бѣ искони къ бг҃у. Всѣ тѣмъ быша: и безъ негв ничтоже бысть, еже бысть (J 1:3) („*Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga, i Bogiem było Słowo. Ono było na początku u Boga. Wszystko przez Nie się stało, a bez Niego nic się nie stało, co się stało*”). Owe słowo tworzy Księgę – sacrum dla chrześcijan i wyznawców judaizmu (Stary Testament). Owe słowo stało się bestsellerem wszech czasów – jest najczęściej wydawaną pozycją książkową na świecie. Owe słowo już od setek lat intryguje nie tylko artystów, filozofów, literaturoznawców czy historyków, ale także lingwistów. I pomimo, iż od tak dawna Pismo Święte jest stałym elementem kultury światowej, to nadal stanowi wielkie wyzwanie dla badaczy.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie miejsca Biblii, a dokładniej Ewangeliarza, w życiu liturgicznym oraz ukazanie roli, jaką pełnił i nadal pełni w życiu Kościoła prawosławnego.

Εὐαγγέλιον z greckiego oznacza „dobra nowina”. W swoich księgach tylko dwaj z czterech Ewangelistów, a mianowicie Marek (8×) i Mateusz (4×)

¹ Niniejsza publikacja powstała ze środków MNiSW na naukę, w ramach grantu promotorskiego nr N N104 0577438 pt. *Biblia Ostrogska i XVIII-wieczna Ewangelia klasztoru w Jabłecznej – cerkiewnosłowiańskie zabytki redakcji ruskiej*.

posługują się słowem *Ewangelia*. Na długo przed powstaniem czterech kanonicznych ksiąg, wyraz εὐαγγελιον można było spotkać w najstarszych tekstach Nowego Testamentu, tj. listach św. Pawła² (np. Rz 1:1–6, 10:16, 11:28; 1 Kor 4:15, 15:1–8) [Świderkówna 2006, 332].

W literaturze [Achteimer 2004, 272] przyjmuje się, iż korzenie tego leksemu sięgają greckiej Septuaginty (LXX), gdzie przybiera najczęściej formę verbum „przynosić dobre nowiny”, „ogłaszać dobre nowiny”³. W Nowym Testamencie oznacza dobrą nowinę głoszoną przez Jezusa o tym, że przybliżyło się królestwo Boże (Mk 1:14–15) i o dziele, którego dokonał Bóg dla ludzkości (por. Rz 1:1–4) [Achteimer 2004, 272]. Jednak słowo *Ewangelia* jest znacznie starsze niż samo chrześcijaństwo. Jak odnotowuje to Anna Świderkówna, spotkać je można już w *Odysei* Homera (VIII w. przed Chr.), gdzie oznacza nagrodę, jaką otrzymuje ten, kto przynosi dobrą nowinę, radosne posłanie [Świderkówna 2006, 331]. W hellenistycznej epoce cesarstwa, każde rozporządzenie, życzenie czy rozkaz cesarza określano właśnie tym mianem. Również w epoce rzymskiej dobrą nowiną były narodziny następcy tronu, intronizacje i dekrety cesarów [Czyż 2009, 2–3]⁴. I dopiero z upływem czasu leksem εὐαγγελιον zaczyna być używany zarówno na określenie dobrej nowiny o charakterze religijnym, jak i w celu zdefiniowania gatunku literackiego.

Greckie słowo εὐαγγελιον w łacinie przybrało postać *euangelium* (Rzymianie, dostosowując zapożyczenia greckie do wymogów swojego języka, zastępowali greckie zakończenia *-on* łacińskim *-um*), a następnie na skutek łacińskiej zmiany fonetycznej przekształciło się w *evangelium*. W związku z tym, iż mówiono zazwyczaj o czterech *Ewangeliach*, wyraz ten przybrał ostatecznie formę liczby mnogiej *evangelia*.

Obecnie leksem ten kojarzony jest praktycznie wyłącznie z czterema księgami, których autorstwo przypisuje się Mateuszowi, Markowi, Łukaszu i Janowi. Spowodowane jest to tym, iż księgi biblijne nazywane były od pierwszych ich słów, np. Księga Rodzaju otwierająca Stary Testament no-

² W Ewangeljach rzeczownik εὐαγγελιον pojawia się 12 razy, natomiast czasownik εὐαγγελίζω – 11 razy, a w Listach św. Pawła – 60 razy. We wszystkich tych przypadkach terminy te oznaczają „dobrą nowinę” w sensie religijnym. Ich treść albo dotyczy tego, co sam Jezus głosił, albo też oznacza przepowiadanie apostołskie o Jezusie, o Jego nauce i czynach, zwłaszcza o Jego męce, śmierci, zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu [Czyż 2009, 2–3].

³ Por. Iz 40:9, 41:27, 52:7, 61:1, kiedy to posłaniec obwieszcza dobrą nowinę, że Izrael powróci z wygnania babilońskiego.

⁴ Rzymski prokonsul Paulus Fabius Maximus uhonorował Cezara Augusta, przyjmując dzień jego urodzin za początek roku kalendarzowego. Dzień narodzin władcy nazwał „dobrą nowiną” (εὐαγγελιον) dla całego świata [Achteimer 2004, 272].

siła w języku hebrajskim tytuł *Bereszit* (dosł. „na początku”), co zostało oddane w LXX jako *Genesis* (dosł. „początek”). A w związku z tym, iż praktycznie pierwszym słowem Marka było εὐαγγέλιον, stąd cztery dokumenty otrzymały tytuł *Ewangelia* [Browning 2005, 147].

Tradycja cerkiewnosłowiańska w zależności od ułożenia tekstu ewangelicznego rozróżnia dwa główne rodzaje *Ewangeliarzy*: *tetraewangelie* i *aparakosy*. *Tetraewangelie* (cs. **ΠΕΤΡΟΕΥΑΓΓΕΛΙΕ**, **ЧЕТВЕРΟΕΥΑΓΓΕΛΙΕ**) zawierają pełny tekst czterech pierwszych ksiąg Nowego Testamentu ułożonych w powszechnie przyjętym porządku, tj. Mateusz, Marek, Łukasz, Jan⁵. Jednak ze względu na występujące w nich oznaczenia rubrykcyjne oraz obecność różnej ilości dodatkowych tekstów rozróżnić można następujące *tetra*: 1) bez podziału lub ze sporadycznym podziałem na perykopy (gr. περιχοπή – dosł. „urywek, fragment”, cs. **зачало** – dosł. „odcinek”)⁶, 2) z pełnym podziałem na perykopy (cs. **службное/литургическое Евангелие** – pol. *Ewangeliarz liturgiczny*, jak i **напрестольное Евангелие** – pol. *Ewangeliarz ołtarzowy*) oraz 3) *tetra* postne [Ostapczuk 2010a, 104–148]. Przystosowanie *Ewangeliarza* na potrzeby liturgiczne wiązało się m.in. z wprowadzeniem do tekstu wskazówek dotyczących początku i końca każdej perykopy oraz umieszczeniu na marginesach informacji dotyczących dnia, w którym fragment powinien być czytany, formuły wprowadzającej oraz odpowiednich zmian tekstu ewangelicznego [Ostapczuk 2010a, 107–108].

Z kolei *aparakosy* (cs. **апракосъ**, **опракосъ**, **пракосъ**, **Евангелие-апракосъ**, **Евангелие изборное**) tłumaczone na gruncie polskim również jako *lekcyjonarze* zawierają tekst *Ewangeli*i podzielony na perykopy lekcyjne i ułożony zazwyczaj według kalendarza liturgicznego. Tradycja rękopiśmienna rozróżniała trzy typy *aparakosów*: pełne, krótkie, ultrakrótkie⁷ (paschalno-niedzielny, sobotnio-niedzielny, niedzielny oraz „stołpny”) [Ostapczuk 2010a, 36–103].

Od wieku XIV *aparakosy* używane były coraz rzadziej⁸, aż w końcu w praktyce liturgicznej Kościoła prawosławnego zostały wyparte przez *tetraewangelie* [Naumow 2002, 106]. Do chwili obecnej dla potrzeb liturgicznych wykorzystywany jest *Ewangeliarz liturgiczny/ołtarzowy*.

⁵ W przeciwieństwie do kodeksów greckich, w których kolejność Ewangelii może być różna, np.: 1) Mt, Mk, Łk, J; 2) Mt, J, Łk, Mk; 3) Mt, J, Mk, Łk [Dąbrowski 1959, 4–5].

⁶ Brak podziału uniemożliwiał wykorzystanie tego typu *Ewangeliarzy* w nabożeństwach. W tradycji cerkiewnosłowiańskiej księgą liturgiczną nie jest również **Евангелие оучительное** (pol. *Ewangelia użytkowa*) czy też **толковое Евангелие** (pol. *Ewangelia z komentarzem*).

⁷ Określane również mianem apostołów-ewangeliarzy ze względu na zawartość w nich perykop Ewangelii i lekcji Apostoła [Ostapczuk 2010, 67].

⁸ Znane są tylko cztery starodruki *aparakosów*: dwa z XVII w. i dwa z XVIII w. [Ostapczuk 2010, 26].

Zarówno kodeksy zawierające pełne cztery *Ewangelie*, jak i jedynie perykopy od początku otaczane były w Kościele prawosławnym wielką czcią jako symbolizujące w Liturgii samego Chrystusa, będące Jego słowną ikoną. Szacunek wobec Boga zauważyć można w szczególnej trosce o wygląd samych ksiąg. Teksty rękopiśmienne i drukowane odznaczały się i nadal odznaczają wysokim artyzmem oraz starannością wykonania. Początkowo pisane były na pergaminie, który z biegiem czasu zastąpiony został przez papier. Często pierwsza litera lub wyraz rozpoczynający fragment tekstu zaznaczane były kolorem czerwonym, a sam tekst zdobiony był przy pomocy ornamentów roślinnych i zwierzęcych, drzeworytów, miedziorytów, ozdobnych zastawek czy też miniatur przedstawiających sceny biblijne. Całą księgę po dziś dzień oprawia się w deski, obciąga skórą lub pąsową materią, a całość dekoruje srebrnymi lub złotymi okuciami oraz drogimi kamieniami. Ta dbałość o materialną stronę ksiąg wynika z faktu, iż są one zewnętrznym i widzialnym znakiem treści, które zawierają [Maciukiewicz 2011, 79–91].

Już VII Sobór Powszechny obradujący w Nicei (787 r.) nakazał oddawanie księgom *Ewangeli* takiego samego kultu, jaki okazywany jest innym symbolom materialnym – „czcigodnemu i życiodajnemu Krzyżowi” oraz świętym ikonom [Ware 2002, 38, 224; Maciukiewicz 2011, 79–91]. Dlatego też w każdej cerkwi *Ewangeliarz* znajduje się w najważniejszym miejscu świątyni – na ołtarzu, na którym sprawowana jest Święta Eucharystia. Położony jest on na świętym Antimensionie (gr. *antimension*, cs. **антіміньсѣ** – dosł. ‘zamiast ołtarza’)⁹ wraz z Świętymi Darami oraz krzyżem¹⁰. Takiego szacunku i kultu nie dostąpiły inne księgi liturgiczne, np. Apostoł czy też Psalterz, które nadal przechowywane są na klirosach¹¹ (cs. **клиросѣ**) lub w zakrystii (cs. **паноарка**).

⁹ Jest to rodzaj poświęconej przez biskupa chusty z wizerunkiem czterech Ewangelistów i złożenia do grobu Chrystusa, w której znajdują się zaszyte święte relikwie (na pamiątkę odprawiania nabożeństw na grobach męczenników przez pierwszych chrześcijan) [Znosko 1996, 14]. Był on niezbędny w czasach, kiedy obrazoburcy bezczęścili ołtarze lub gdy ołtarz nie był konsekrowany. Z upływem czasu zaczęto go używać w Liturgii bez względu na to, czy ołtarze były wyświęcone, czy też nie [Czerski 2009, 82].

¹⁰ Pierwotnie *Ewangeliarz* oraz pozostałe księgi liturgiczne przechowywane były wraz ze świętymi relikwiami, utensyliami i szatami w *diakonikonie* (cs. **діаконикѣ**) – pomieszczeniu, znajdującym się w południowej części prezbiterium, po prawej stronie południowych drzwi ikonostasu – skąd był wyjmowany przed Liturgią Słowa [Znosko 1996, 14; Ware 2002, 300; Czerski 2009, 75].

¹¹ Miejsce po prawej i lewej stronie ambony przeznaczone dla chóru i psalmisty [Znosko 1996, 141].

Nowy Testament, a w szczególności *Ewangeliarz*, należy w Kościele prawosławnym do pierwszego i zasadniczego źródła życia liturgicznego [Ostapczuk 2010b, 48–67]. Biblia jest stale czytana podczas nabożeństw: w tekście samej tylko Boskiej Liturgii wskazać można 96 cytatów ze Starego Testamentu i 114 z Nowego [Evdokimov 1986, 309]¹².

Czytanie *Ewangeli* ma zawsze uroczysty, podniosły charakter i stanowi szczytowy punkt *Synaxis* (Liturgii Słowa)¹³. Po otworzeniu królewskich wrót, kapłan wykonuje trzy pokłony, całuje księgę oraz ołtarz, podnosi ją i przekazuje diakonowi. Gdy nie ma diakona, sam niesie *Ewangeliarz* na wysokości czoła przed królewskie wrota do wiernych, stając na wprost ołtarza (tzw. Małe Wejście)¹⁴. Poprzedzająca kapłana świeca symbolizuje św. Jana Chrzciciela, będącego „*świecą gorejącą i świecącą*” (cs. *свѣтиликъ горѣ и свѣтъ* J 5:35). Następnie celebrans stojąc przed królewskimi wrotami odmawia modlitwę wejścia, błogosławi samo wejście i całuje *Ewangeliarz*. Diakon podnosi księgę ze słowami „*Oto mądrość! Stańmy prosto!*” (cs. *Премъдрость, прости*) [Chryzostom 2001a, 43], kierując w ten sposób wezwanie do wiernych, aby wystrzegali się wszystkiego, co mogłoby odwrócić ich uwagę [Evdokimov 2011, 175] oraz o zachowanie postawy stojącej i milczącej, będącej wyrazem szacunku wobec samego Chrystusa, który przemawia w *Ewangeli*. Przy śpiewie chóru: „*Przyjdźcie, pokłońmy się i przypadnijmy do Chrystusa*” (cs. *Прійдите, поклонимся и припадемъ ко Хрѣсту*) [Chryzostom 2001a, 43] kapłan z diakonem wchodzi do prezbiterium i składa Księgę ponownie na ołtarzu. Po odczytaniu Apostoła¹⁵ celebrans odmawia modlitwę przed czytaniem *Ewangeli*, prosząc w ten sposób o dar oświecenia. Modlitwa ta spełnia podobną funkcję, jak epikleza (gr. *epiklesis*, cs. *епіклеція* – dosł. ‘wezwanie’) w modlitwie eucharystycznej, kiedy to chleb i wino przemienia się w Ciało i Krew Jezusa. Diakon, kłaniając się *Ewangeli*, bierze ją i wychodzi przez królewskie wrota, aby dokonać jej proklamacji. W celu podkreślenia powagi tego co następuje ponownie wypowiedzane są słowa „*Oto Mądrość! Stań-*

¹² W ciągu roku liturgicznego podczas Eucharystii odczytywany jest cały Nowy Testament za wyjątkiem Apokalipsy św. Jana.

¹³ Ta pierwsza część Liturgii u chrześcijan pochodzi z synagogałnego kultu sobotniego poranka ześrodkowanego na czytaniu Biblii [Evdokimov 1986, 322].

¹⁴ Jeżeli Liturgia jest pontyfikalna, to procesja z Ewangelią odbywa się przez całą cerkiew i czytana jest na środku świątyni. Perykopę z Ewangeli na dany dzień czyta diakon otoczony asystą z zapalonymi świecami i z rypidami (gr. *ripidion*, cs. *рипида* – dosł. ‘wachlarz’), osłaniającymi *Ewangelię*.

¹⁵ W trakcie czytania Apostoła kapłani nie tylko mogą, ale też powinni siedzieć by podkreślić ważność czytania *Ewangeli* w stosunku do Listów Apostolskich.

my prosto! (...) Bądźmy uważni!" (cs. Премъдрость, прости (...) Вонемемъ) [Chryzostom 2001a, 50].

W Kościele prawosławnym *Ewangelia* jest czytana nie tylko podczas Liturgii Świętej, ale także w czasie np. Nieszporów, Jutrznii, godzin kano-nicznych, sakramentu bierzmowania udzielanego bezpośrednio po chrzcie (Mt 28, 16–20), w trakcie sakramentu małżeństwa (J 2, 1–11), namaszczenia chorych (7 perykop *Ewangelii*: 2 według św. Łukasza i 5 według św. Mateusza), podczas poświęcenia wody, postrzyżyn mnichów oraz pogrzebu [Paprocki, online].

Ważną rolę odgrywa też sama Księga. W niektórych sakramentach, np. namaszczenia chorych i chirotonii biskupiej, jest ona trzymana nad głową chorego bądź święconego. *Ewangeliarz* leży też na pulpicie (gr. *analogeion*, cs. аналогій) podczas obrzędów sakramentu małżeństwa, chrztu, pokuty, podczas poświęcenia świątyni, podczas obrzędów Wielkiego Piątku. W trakcie niektórych nabożeństw stosowana jest praktyka rozkładania księgi nad pochylonymi głowami wiernych.

Szacunek dla Pisma Świętego, a tym samym cześć dla Chrystusa wyrażany jest nieustannie poprzez gesty i obrzędy. Dlatego też Księgę mogą dotykać jedynie biskupi, kapłani i diakoni¹⁶. Przejawem czci jest też okadzanie Księgi przed odczytaniem i po nim. W czasie niektórych nabożeństw podczas czytania *Ewangelii* bije się w dzwony (np. w Wielki Piątek podczas dwunastu czytań, tj. *Obrzędu świętych i zbawczych mąk Pana naszego Jezusa Chrystusa*). Księżde oddaje się też cześć przez jej ucałowanie i składanie pokłonów. Czyniąc *Ewangeliarzem* znak krzyża celebrans udziela wiernym błogosławieństwa. Pierwotnie szacunek wobec *Ewangelii* wyrażał się także poprzez umycie rąk przed jej podniesieniem [Chryzostom 2001b, 453].

Św. Symeon z Tessaloniki, pisał iż:

każdą rzecz, poświęconą Imieniu Bożemu, należy czcić, jakakolwiek by ona była – gliniana, kamienna, drewniana czy jakaś inna. To wszystko jest uświęcone przez Imię Boże. A ponieważ przedmioty te noszą w sobie Imię Boże, to nikt nie może dać im innego przeznaczenia [Benjamin 2007, 7],

a ks. H. Paprocki dodaje, że jeżeli Pismo Święte zostanie zabrane z Kościoła, to stanie się ono „książką”, ludzkim dokumentem, „literaturą” [Paprocki, online].

¹⁶ W rozdz. 125 *De sacra liturgia* św. Symeon, arcybiskup z Tessaloniki (II poł. XIV w.–1429), pisał: „Jeśli ktokolwiek oprócz wyświęconych odważył się dotknąć tych świętych przedmiotów, ginął, umierał: tak też Uzza wyciągnął rękę, aby podtrzymać arkę (...) i umarł tam przed obliczem Boga (1 Krn 13:9–1)” [Benjamin 2007, 6].

I tak oto Biblia towarzyszy chrześcijaninowi przez całego jego życie – od narodzin aż do śmierci. A przez to, że symbolizuje Chrystusa, nie tylko wyznacza kierunek tegoż życia, ale stanowi jego istotę. Stąd tak wielki szacunek dla Świętej Księgi.

Literatura

- Achtemeier P. J., 2004, *Encyklopedia biblijna*, Warszawa.
- Benjamin, arcybiskup Niżnego Nowogrodu i Arzamasu, 2007, *Nowe Tablice czyli o cerkwi, Liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych. Wybór*, przeł. Ivan Petrov, Kraków.
- Browning W. R. F., 2005, *Słownik Biblii*, Warszawa.
- Chryzostom J., św., 2001a, *Boska Liturgia Świętego Ojca Naszego Jana Chryzostoma*, Warszawa.
- Chryzostom J., św., 2001b, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza. Część druga: homilie 41–90*, Kraków.
- Czerski J. M., ks., 2009, *Liturgie kościołów wschodnich. Liturgia kościoła bizantyjskiego, ormiańskiego i koptyjskiego*, Opole.
- Czyż S., 2009, *Ewangelie synoptyczne*, „Jakubowy szlak”, nr 3 (13), s. 2–3.
- Dąbrowski E., ks., 1959, *Prolegomena do Nowego Testamentu*, Poznań – Warszawa – Lublin.
- Evdokimov P., 1986, *Prawosławie*, Warszawa.
- Evdokimov P., 2011, *Życie duchowe w mieście*, Poznań.
- Maciukiewicz M., ks., 2011, *Znaczenie ksiąg liturgicznych i szacunek dla nich (mszał, ewangeliarz, lekcjonarz i inne księgi)*, „Anamnesis”, nr 64, s. 79–91, [online] <http://www.kkbids.episkopat.pl/uploaded/a64/Anamnesis64-4dstr.79-91.pdf> [18.12.2012].
- Naumow A., 2002, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Ostapczuk J., 2010a, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa.
- Ostapczuk J., 2010b, *Duchowość w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, [w:] *Duchowość jako socjalny czynnik rozwoju społeczeństwa w Polsce i na Słowacji*, pod red. R. Dubec, s. 48–67, [online] www.okp-elpis.pl [20.01.2012].
- Paprocki H., ks., *Rola Ewangelii w Liturgii*, [online] <http://www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a.id=166> [20.01.2012].
- Świderkówna A., 2006, *Rozmowy o Biblii*, Warszawa.
- Ware K., 2002, *Kościół Prawosławny*, Białystok.
- Znosko A., ks. dr, 1996, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok.

THE GOSPEL BOOK IN THE CHURCH-SLAVONIC TRADITION

S U M M A R Y

The article presents the place of the Gospel Book in the liturgical life of the Orthodox Church. It is considered to be an icon of Christ and is venerated in the same manner as an icon. For example, the Gospel Book rests on the center of the Holy Table (Altar); it is carried in procession at specific times, accompanied by candles; after reading from the Gospel, the priest blesses the faithful with it.

e-mail: m.kurianowicz@uwb.edu.pl